

Horsens - en middelalderbys udvikling

Af Claus Andreasen, Thomas W. Lassen, Per Kristian Madsen og Ole Schiørring

Om byen Horsens' opkomst og alder er der skrevet adskilligt, og mange forskellige synspunkter er ført frem i den hidsige debat, som udspillede sig tidligere i dette århundrede. Hvad der især optog sindene, var forsøgene på at udrede byens sogneforhold i middelalderen og placere dens kirkelige institutioner, der for de flestes vedkommende forlængst er forsvundet (1). Stedfæstelsen af disse institutioner spiller en væsentlig rolle for forståelsen af Horsens' udvikling gennem middelalderen, og før vi behandler denne, bliver det derfor nødvendigt at klargøre byens kirketopografi.

Kirketopografien

Kun to middelalderlige kirkebygninger står tilbage i byen, omend i stærkt restaureret stand, nemlig Vor Frelses kirke og Klosterkirken, af hvilke den sidste indtil reformationen var kirke for byens ældste kloster, gråbrødre-klosteret. Ad skriftlig vej har vi kendskab til Horsens' middelalderlige sognekirke, der var viet Jomfru Maria, samt til johanitternes St. Hans kloster, som lå øst for byen. Vest for denne lå endelig St. Jørgensgården, hvoraf der måske endnu kan påvises rester; mens Helligåndshuset, der kun er omtalt et par gange, skal søges inde i byen.

Først 1794 fik Vor Frelses kirke sit nuværende navn. Indtil da benævntes den St. Ib (2), det danske navn for helgenen St. Jakob, eller den blev slet og ret kaldt for Torvekirken. Første gang vi finder navnet

St. Jakob brugt i forbindelse med de kirkelige forhold i Horsens, er i et pavebrev fra 1418 (3), hvori der tales om et kapel viet til denne helgen. I brevet stadfæstes johanitternes ejendomsret til *St. Maria sognekirke og St. Jakobs kapel i Horsens*, idet det om disse to stiftelser hedder, at de for 67 år siden, hvor de begge var vacante, blev skænket til klosteret i Antvorskov af kong Valdemar (Atterdag). Denne overdragelse, som altså fandt sted i 1351, skete i kraft af, at både sognekirken og kapellet i Horsens var kongelige grundlæggelser og stod under kongeligt patronat.

Brevet fra 1418 er rettet til prioreren i Antvorskov kloster, men vi hører intet om, hvorvidt der på dette tidspunkt er et johanitterkloster i Horsens. Et sådant er dog omtalt allerede i 1390 (3a); og i 1480, hvor vi igen træffer på et brev fra paven, som beskæftiger sig med kirkerne i Horsens, er dette rettet til prioreren for johanitterklosteret St. Hans uden for Horsens by (4). Det fremgår af brevet, at indbyggerne i Horsens på denne tid benytter klosterets kirke uden for byen som sognekirke; en ordning, som imidlertid er højst ubekvem for dem, da de nemlig for at deltage i messen må efterlade deres by helt ubeskyttet mod sørøvere og andet pæk. Prioreren har derfor i sin egenskab af sognepræst for Horsens by ansøgt paven om lov til at flytte sognekirkefunktionerne ind til byen til St. Jakobs kapel, dog således, at johanitterne stadigvæk må nyde de rettigheder, som de hidtil har haft. Paven samtykkede i denne ordning, som, så vidt

vi ved, ikke senere blev ændret, hvorfor vi med rimelighed kan gå ud fra, at sjælesorgen i Horsens fra 1480 og indtil reformationen blev udøvet fra det nævnte St. Jakobs kapel.

Man kan sikkert med rette knytte navnet St. Jakob eller St. Ib til den nuværende Vor Frelzers kirke på Torvet - i hvert fald benævnes den således i 1558, hvor lensmanden Holger Rosenkrantz låner byggematerialer af kirken (5), og i 1532 hører vi, at der rejses sag mod kirkeværgen ved St. Ibs kirke i Horsens, fordi man i lang tid har forsømt at lade afholde en messe, der i sin tid var givet en gård i betaling for (6). På denne baggrund må vi formode, at kapellet, hvis kirkeretslige status folk i almindelighed nok ikke har hæftet sig meget ved, efterhånden som det fra 1480 varetog sognekirkefunktionerne i byen, i daglig tale er blevet omtalt som byens kirke, St. Ibs kirke.

Imidlertid har man også ment, at Jakobs-kapellet blot var et kapel ved Jomfru Marias sognekirke, og at de to stiftelser således var dele af eet og samme bygningskompleks, men eventuelt opført til forskellig tid. Ud fra brevet fra 1418 kan denne hypotese hverken bekræftes eller afvises. Først med 1480-brevets oplysninger får vi vished for, at der på samme tid i det middelalderlige Horsens har været såvel et St. Jakobs kapel som en sognekirke, viet til Jomfru Maria; samt at de to institutioner havde til huse i hver sin bygning. Det fremgår nemlig, at sognekirken engang mellem 1418 og 1480 er ophørt med at fungere, og at man har forlagt sognefunktionerne til kirken i St. Hans kloster uden for byen. Hvorfor Maria-kirken er fundet uegnet til at betjene byens borgere, ved vi ikke; men måske er forklaringen den, at johannitterne, som jo skulle varetage byens sjælesorg, har villet fremme egen bekvemmelighed ved at knytte sognefolket direkte til deres egen klosterkirke. Foruden indtægterne fra de daglige messer ville de på

denne måde også få umiddelbar rådighed over den trediedel af tienden, som skulle anvendes til sognekirkens vedligeholdelse (7).

Denne foranstaltning må have generet byens borgere i deres daglige brug af kirken, og man kan da forestille sig, at de ligefrem har svigtet deres sogneherres, johannitterklosterets, sjælesorg til fordel for den betjening, de kunne få hos gråbrødrene. Deres kirke lå jo inde i byen, oven i købet ved vejen ud til St. Hans kloster; og vi ved, at gråbrødrene i det hele taget var meget om sig, for at folk skulle søge deres kirker - afhængige af almisser, som de var. Også på et andet område udgjorde denne ordens kirker en trussel mod de egentlige sognekirker, idet franciskanernes kirker med tiden blev meget yndede begravelsessteder. Oprindeligt tilhørte begravelsesretten udelukkende sognekirkerne, som modtog de dermed forbundne afgifter, dels i forbindelse med køb af gravsteder og ved selve begravelseshandlingen, dels ved indstiftelsen af altre, sjælemesser og årtider (8). Konkurrencen om disse indtægter medførte i mange tilfælde strid mellem franciskanerne og sognegeistligheden.

Et tilsvarende spændingsforhold har sikkert gjort sig gældende i Horsens mellem gråbrødrene og johannitterne, og en nærliggende formodning er da, at gråbrødrekirken, efter at sognefunktionerne var forlagt til St. Hans kloster, har været i stand til at tiltrække en større andel af ovennævnte indtægter, end johannitterne brød sig om.

Brevet fra 1480 skal da sandsynligvis ses som udslag af et fejlslagent forsøg på fra johannitternes side at trække sognefolkene og dermed begravelsesrettighederne og -indtægterne ud til deres klosterkirke. Man understreger nemlig i brevet, at det for johannitterne drejer sig om stadig at kunne beholde deres rettigheder og indtægter netop som sognegeistlighed, også når funktionerne overføres til St. Jakobs kapel inde i byen. Det virker da også mere rimeligt,

om økonomiske overvejelser af denne art har spillet en større rolle for St. Hans klosteret end den påståede frygt for, at sørøvere skulle plyndre byen, mens borgerne var ude i kirken. Denne begrundelse virker, som om den var opfundet til lejligheden, for at lette sagens gang gennem det pavelige forvaltningsapparat, hvor mulighederne for at vurdere et sådant arguments holdbarhed næppe har været store.

I forbindelse med de to flytninger af sognefunktionerne rejser sig spørgsmålet, hvorfor johanitterne, da de i første omgang stod for at skulle flytte fra den gamle Jomfru Marias sognekirke, ikke blot tog Jakobs-kapellet i brug; det lå jo inde i byen og var tilmed deres ejendom ligesom sognekirken. Denne tanke savner dog støtte i 1480-brevet, hvor det særligt - utvivlsomt med baggrund i de økonomiske forhold - er johanitterne om at gøre at få den pavelige stadfæstelse på, at det overhovedet er lovligt at benytte kapellet ved udøvelsen af sognefunktionerne. Vi må formode, at johanitterne har næret en frygt for, at en sådan egenmægtig handling, som ville betyde en ændring i de retslige forhold for kirkerne i Horsens, måske kunne være dem til skade.

Der er således ingen tvivl om, at der i middelalderen har været en sognekirke i Horsens by, indviet til Jomfru Maria, samt et kapel, kaldet St. Jakobs eller St. Ibs. Af de to er vi i stand til at identificere kapellet med den nuværende Vor Frelses kirke, hvis opførelse i følge resultatet af de undersøgelser, der blev foretaget i forbindelse med den sidste restaurering, må falde omkring 1225-50 (9). Alderen på byens sognekirke kender vi ikke, men efter alt at dømme må den være bygget før Jakobs-kapellet kom til, idet Horsens by, der som bysamfund betragtet med sikkerhed er ældre end tiden for kapellets rejsning, umuligt kan have været foruden en sognekirke i tidsrummet før første halvdel af 1200-årene. Jomfru Marias sognekirke fungerede som nævnt i

1351, og også 1480 har den eksisteret, selv om vi fra den tid ikke kender andet til den, end at den da var ophørt med at være byens sognekirke. Bygningen må dog helt til reformationstiden have spillet en rolle blandt byens kirkelige institutioner, idet vi i 1540 finder den nævnt i et brev, hvor borgerne i Horsens efter bybranden samme år får lov til at nedrive »den gamle Kirke, som kaldes Vor Frue Kirke, og nyde Kalk, Sten, Klokker, Tømmer og anden Del til Hjælp til at opbygge deres Sognekirke med« (10).

Intet taler imod, at Vor Frue kirke i 1540-brevet er den samme som den i ældre kilder omtalte Jomfru Marias sognekirke; men det skal dog nævnes, at man har formodet, at den utvivlsomt i 1540 nedrevne kirke skulle være identisk med kirken på St. Hans kloster uden for byen (11). Om denne kirke ved vi nemlig, at den i følge brevet fra 1480 var indviet til Jomfru Maria, ligesom i øvrigt flertallet af johanitternes kirker. Formodningen lader sig imidlertid ikke opretholde, idet kirken på St. Hans kloster er omtalt så sent som i 1575 (12), hvor det tidligere kloster af kongen skødes til Holger Rosenkrantz; og i skødet til ham nævnes kirken udtrykkelig, som en af de bygninger, der findes på klosteret. Stillet over for denne kendsgerning har man, for dog stadig at fastholde ideen om klosterets kirke som den nævnte Vor Frue kirke, antaget, at borgerne i Horsens ikke gjorde brug af den givne nedrivningstilladelse. Imod denne forklaring taler dog klart, at det ville være ganske urimeligt, om kongen i 1540 skulle give borgerne lov til at nedrive en kirke, som indgik i det bygningskompleks han allerede tidligere havde overladt andre, nemlig i 1537 da Oluf Munk fik St. Hans kloster i pant (13).

Den ældste sognekirke

Hvor i byen skal vi søge den i 1540 nedrevne sognekirke? Man kan her pege på en i Horsens-litteraturen ofte citeret efterretning om, at *Vor Frue kirke-*

gård syd for St. Ibs kirke i 1575 udlagdes til torv for byen. Denne oplysning kan følges tilbage til Pontoppidans Danske Atlas (14), som dog ikke anfører nogen kilde. Ved et tilfælde er imidlertid bevaret just den indberetning, som ligger til grund for Pontoppidans Horsens-beskrivelse, og heri hedder det under omtalen af St. Ibs kirke: »Dens Kirkegaard har forudm tid været kaldet Jomfrue Mariæ Kirkegaard, som Blev 1575 dels gjort til Torv, dels med Vaaninger Besat, som sees af en gam(m)el Tavle i sam(m)e Kirke.« (14a).

Af hvilken art en sådan gammel tavle har været, kan vi kun gisne om. Der kan være tale om et epitafium over en eller anden Horsens-borger, som har været delagtig i det nævnte foretagende; men snarere drejer det sig om en historisk mindetavle, der har givet meddelelse om skelsættende årstal og begivenheder i byens liv. Er dette tilfældet behøver tavlen under ingen omstændigheder at gå tilbage til tiden for den formodede nedlæggelse af Jomfru Mariæ kirkegård, men kan udmærket være resultatet af en lærd 1600-tals kompilation af efterretninger om tidligere tiders begivenheder.

Skønt man således i høj grad bør tvivle om tavlen og dens meddelelses pålidelighed, er der dog grund til her at undersøge de mulige konsekvenser af den omtalte Jomfru Mariæ kirkegårds beliggenhed. Først kan det dog være på sin plads at gøre opmærksom på, at meddelelsen af indskriftens indhold ikke antyder noget om, at St. Ibs kirke på et tidspunkt skulle have været kaldt Jomfru Maria, således som det påstås om kirkegården. Havde dette været tilfældet, kunne man forvente, at oplysninger herom var taget med såvel på tavlen som i indberetningen til Pontoppidan, og vi kan her se en omvendt og højst usikker bekræftelse på den ovenfor givne fremstilling af forholdet mellem Horsens' middelalderlige sognekirke og byens St. Jakobs kapel.

Set i lyset af denne viden virker det i det hele taget påfaldende, om kirkegården ved St. Jakob skulle være indviet ikke til denne helgen, men til Jomfru Maria; med mindre man ligefrem opfatter den som en assistenskirkegård til sognekirkens egen kirkegård og derfor helligst dennes værnehelgen. Der kan kun være tale om en ubeviselig formodning uden virkelig hjemmel i kilderne.

En anden forklaring på de modstridende oplysninger kunne være, at kirkegården først blev oprettet, da man i 1480 overførte sognefunktionerne til St. Jakobs kapel. På dette tidspunkt, hvor Jomfru Marias sognekirke havde udspillet sin rolle som sognekirke, er det dog næppe venteligt, at man skulle indvie byens nye kirkegård til Jomfru Maria, når det end ikke var denne, men St. Jakob, der skulle gøre brug af den.

Den kirkegård, som også arkæologisk har givet sig til kende i området ved den nuværende Vor Frelses kirke (15), er efter alt at dømme jævngammel med den stående bygning, og må have fungeret både før og efter kapellet i 1480 fik tillagt status af sognekirke. Hvis kirkegården ikke fandtes fra og med kapellets opførelse, ville man uden tvivl have udlagt dette centrale område enten til bebyggelse helt op ad kapellet eller til torv; og det var næppe Horsens-borgerne til mode, om man da på et tidspunkt omkring 1480, havde nedrevet en betragtelig del af deres by eller nedlagt deres torv for at lave kirkegård på stedet. Den modsatte udvikling - fra kirkegård til torv eller byggegrunde - er derimod den mest almindelige (16), og kan også påvises i Horsens.

Nord for St. Ib strakte kirkegården sig mod Nørregades sydside, langs hvilken der var opført en række gårde og huse, således at der mellem disses baggårde og kirken var levnet en smal strimmel jord. Hvorvidt der kan være tale om, at ejendommene er opført på jord udskilt fra kirkegården ved vi ikke,

men muligheden er nærliggende. I hvert fald får ejerne af den pågældende række huse og gårde mulighed for at udvide deres grunde, da kirken i 1573 og 1576-77 bortfæster stykker af den omtalte jordstrimmel; og eftersom det i et af disse tilfælde hedder, at der ikke på det lejede må opføres nogen bygning eller tilføres nogen »Urenlighed«, ligger det lige for heri at se en hensyntagen til områdets tidligere anvendelse som kirkegård (17).

Den nordlige del af kirkegården fra St. Ib og op til gårdsrækken ved Nørregade er således senest gået af brug ved midten af 1500-årene for så i 1570'erne at overgå til andet formål. Man kunne for så vidt godt se dette som en bekræftelse på tavlens meddelelse, men savner i så fald stadig oplysninger om, hvorfor der til denne kirkegård knyttes navnet Jomfru Maria. Også med kirkegården syd for St. Ibs kirke kan der i 1500-årenes sidste del være sket forandringer, men snarest er kirkegården her først endeligt fjernet i 1740 til fordel for det nuværende torv (18).

Udgangen på disse overvejelser om kirkegården ved St. Ibs kirke bliver, at vi må forkaste Danske Atlas' meddelers påstand om, at kirkegården skulle være viet til Jomfru Maria, ligesom 1575 ikke længere kan gælde som året for dens nedlæggelse. Samtidig kan der dog ikke herske nogen tvivl om, at der i middelalderens Horsens i tilknytning til sognekirken Jomfru Maria har været en kirkegård, der som sognekirken selv må være ældre end St. Jakobs kapel. Til denne kirkegård knytter sig naturligt navnet Jomfru Maria, og vi kan gå ud fra, at den er gået af brug senest ved den gamle Maria-kirkes nedrivning i 1540, for så på et senere tidspunkt at blive inddraget i bylegemet på anden vis.

Altså er der i løbet af 1500-årenes anden halvdel sket nedlæggelse og omlægning af to kirkegårde i byen, og beretninger herom er da sandsynligvis med tiden flydt sammen til et hele, sådan som vi

møder det hos Pontoppidan ved midten af 1700-årene. På dette tidspunkt har man ikke været i stand til at efterprøve overleveringen; endsi-ge stedet for mere end den ene af de forsvundne kirkegårde. At fastlægge beliggenheden af Jomfru Marias kirkegård og dermed også Horsens bys middelalderlige sognekirke bliver derfor af betydning såvel for vor viden om middelalderens by, som for kendskabet til den efterreformatoriske byudvikling.

Ved en udgravning i forbindelse med anlægsarbejder under Rådhuset på Søndergade stødte man i 1922 på ældre fundamenter og murrester samt begravelser (19). Fundamenterne tilhørte en aflang bygning, som var orienteret ØNØ-VSV; altså skråt på Søndergades nuværende forløb. De bevarede murpartier var godt en meter brede og bestod af granitkvadre, hvorpå der lå tre til fire skifter teglsten, dels lagt i munkeskifte, dels i en anden ikke nærmere beskrevet skiftegang. I den østlige halvdel af bygningen fandtes et ca. 5 cm. tykt kalklag, som overlejlrede et munkestensgulv, og under dette stødte man i ca. 1 meters dybde på talrige skeletter, »der laa i flere Lag og Retning Vest-Øst.« Begravelserne antoges at høre sammen med den bygning, som de påtrufne fundamenter repræsenterede, og hele fundet tolkede man som rester af Horsens Helligåndshus' kirke. Fundamenterne til denne skulle så senere, efter at Helligåndshuset var nedlagt, være indgået i den rådhusbygning, som rejstes på stedet ca. 1585.

Ud fra den publicerede redegørelse og de deri meddelte rids er det ikke muligt i alle detaljer at kontrollere rigtigheden af disse tolkninger; men beskrivelsen taget under eet tyder dog snarest på, at fundamenterne må tilhøre en bygning, som er yngre end de underliggende begravelser. Gravenes orientering afviger betragteligt fra fundamenternes, hvad der næppe ville være tilfældet, hvis de var gravet fra et niveau i den bygning fundamenterne tilhører. Vi må

Fig. 1. Murede grave fundet ved udgravning 1938-39 i Rådhusets have. Foto i Horsens museum.

da konkludere, at man ved gravningen under Rådhuset ikke har fundet rester af en kirke med tilhørende grave.

Med hensyn til den fundne bygnings alder og funktion lader fundet os i stikken; der kan være tale om en middelalderlig bygning, men sandsynligvis drejer det sig om levn af den ældre rådhusbygning.

Hvad vi kan slutte udfra fundet er, at der på stedet har været en kirkegård, hvilket yderligere bekræftes af, at man i 1938-39 ved gravninger umiddelbart syd for Rådhuset stødte på »en Del Menneskeskeletter, der henlaa i murede Grave af samme slags, som de, der er blevet afdækket i Øm Klosterkirkes Ruiner« (20). Beskrivelsens rigtighed bevidnes af fotografier, som befinder sig på Horsens Museum (fig. 1), og man kan på dette grundlag med rimelighed datere

de fundne grave til tiden senest omkring 1250, ved hvilket tidspunkt der på dette sted i byen må have ligget en kirkelig institution med begravelsesret og tilhørende kirkegård. Trods de murede graves vidnen om en vis økonomisk formåen hos de afdøde, kan det ikke afvises, at det, som tidligere formodet, kan dreje sig om byens Helligåndshus, som dog først er nævnt i 1468, uden at vi får besked om dets beliggenhed (21). Intet taler dog imod, at vi her langt snarere står over for sognekirken Jomfru Marias kirkegård, til hvilken de murede grave bag Rådhuset såvel som de ikke nærmere beskrevne begravelser under dette i så fald må formodes at høre. Jomfru Marias eller Vor Frue kirkegårds beliggenhed på dette sted kan endvidere ses i forbindelse med den lokale overleverings sammenblanding af forholdene, sådan som det kommer til udtryk hos Pontoppidan. Nedlæggelsen af kirkegården til fordel for den plads eller torv, som endnu i dag findes nord for Rådhuset, kan være årsagen til en del af forvirringen. Pladsen foran Rådhuset var en del rummeligere indtil 1855, hvor man ved opførelsen af den nuværende rådhusbygning rykkede dennes facade et godt stykke nordover; og vi ved, at man i 1685 kaldte pladsen for byens Akseltorv (22), en benævnelse som kan være opstået ved Rådhusets og øvrighedens etablering på dette sted.

Vi må da gå ud fra, at tomten af Horsens bys ældste, kendte sognekirke skal søges i området umiddelbart omkring Rådhuset, hvor den formentlig engang før år 1200 er bygget og indviet til Jomfru Maria. Værdigheden som sognekirke beholdt den til et tidspunkt mellem 1418 og 1480, hvor denne funktion via johanitterne overføres til St. Jakobs kapel, uden at man dog er skredet til at nedrive den gamle kirkebygning. Dette fremgår af brevet fra 1540, hvor tilladelsen til at nedbryde kirken og anvende materialerne ved byens genopbygning efter bybranden forudsætter, at bygningen da har været

intakt som kirke og iøvrigt uberørt af branden. Da den yderligere stadig omtales som, ganske vist den gamle, Vor Frue kirke, er det næppe troligt, at den efter 1480 skulle have tjent ikke-kirkelige formål. Skønt den altså var frataget sognefunktionerne, må den også i middelalderens sidste tid have udfyldt en plads i byens gejstlige liv; og en sandsynlig forklaring er da, at sognekirkens ejere, johanitterne, kan have overladt Jomfru Marias kirke til Helligåndshusets brug engang mellem 1418 og 1480, hvor sognefunktionerne var flyttet ud til St. Hans klosterets kirke. En sådan overdragelse falder i tråd med johanitternes øvrige manøvrer omkring sogneforholdene i 1400-årenes Horsens og kan også retfærdiggøres udfra et af ordenens oprindelige hovedformål, nemlig sygeplejen. Fra andre danske byer vides det, at johanitterne bestræbte sig på at overtage eller oprette Helligåndshuse (23), ligesom de i høj grad også interesserede sig for St. Jørgensgårdene; således også i Horsens, hvor et 1540-brev viser, at St. Hans klosteret har ejet byens St. Jørgensgård med samt dens tilliggende (24). Bekræftelsen på eksistensen af en kirke ved Helligåndshuset får vi i et brev fra 1532, hvori Århus-bispen Ove Bille meddeler Axel Nielsen Rosenkrantz til Stensballegård, at han ikke kan tage stilling til dennes ansøgning om at få den klokke, som hang på Helligåndskirken i Horsens, da den ikke hører under hans myndighed (25). Denne kirke er altså efter vores mening identisk med Horsens bys tidligere sognekirke.

Byens udvikling

Gennemgangen af kirketopografien i det middelalderlige Horsens har ført til, at vi nu med stor sikkerhed kan stedfæste byens kendte kirker og stiftelser, og denne viden skal i det følgende indgå i en skildring af byens topografi og udvikling middelalderen igennem.

Horsens i tidlig middelalder

Byens navn kendes fra midten af 1100-årene, hvor den forkortede form HORS på nogle af kong Svend Grathe's (1146-1157) mønter vidner om, at der i denne konges tid er blevet slået mønt i byen. Denne virksomhed er i begrænset målestok fulgt op af hans efterfølger, Valdemar den Store (1157-1182), idet der under ham kun synes at være præget en enkelt mønttype i byen (fig. 2 a-b), som dog via sin indskrift REGIS HORSENE'S (Kongens Horsenes) antyder, at bysamfundet har stået i et særligt forhold til kongemagten (26).

Fig. 2. Svend Grathe's og Valdemar den store's Horsens-mønter. Foto: Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling. Tegning efter Hauberg.

Skønt mønterne giver en forfremmelse af, at Horsens ved 1100-årenes midte har været af en vis betydning, virker det alligevel umiddelbart påfaldende at træffe den ikke blot nævnt i en arabisk verdensbeskrivelse fra samme tid, men tilmed anført på et dertil hørende kort. Hos den arabiske geograf *Idrisi*, som i årene 1138-54 ved normannerhoffet i Palermo udarbejdede sin geografi over den da kendte verden, hedder det imidlertid i afsnittet om Norden, at Horsens »Det er en lille, smuk by« (27). Hvad *Idrisi* har lagt i sin korte omtale af Horsens, kan vi ikke vide, og selvom han nævner andre danske lokaliteter, må man regne med, at han aldrig har været i Danmark. Hans beskrivelse af for eksempel Jylland er formet på en sådan måde, at man kan forestille sig den udarbejdet på grundlag af oplysninger fra en søfarende, som har gjort turen langs den jyske

halvøs kyster, og derfor kun har kendskab til de havnepladser og byer, man har lagt ind til, eller de steder, hvor der er taget frisk vand ombord.

Verdenskortet, som Idrisi udarbejdede sammen med beskrivelserne, blev graveret på sølvplader, der dog ret hurtigt gik tabt, således at vi i dag kun har kendskab til kortets udseende fra aftegninger. De bevarede kopier er dog for en stor dels vedkommende samtidige med originalen, og de stemmer overens med Idrisis tekst, hvorfor der ikke er grund til at tvivle på deres pålidelighed; så meget mere som de angivne lokaliteters beliggenhed i høj grad svarer til de faktiske forhold (fig. 3) (28).

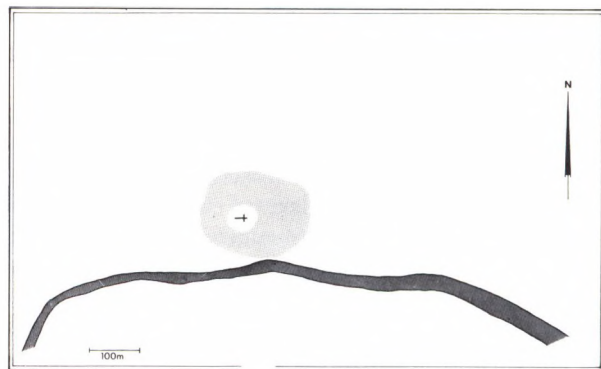

Fig. 4. Horsens omkr. 1150, med Jomfru Marias sognekirke.

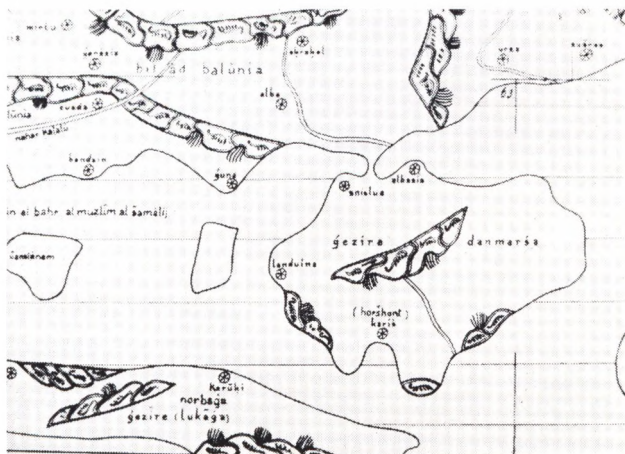

Fig. 3. Idrisi's kort over Danmark, nord opad. Horsens benævnes på kortet horshant. Foto efter Miller.

Det Horsens fra midten af 1100-årene, som Idrisi nævner, og hvor Svends og Valdemars mønter er slået, må med al rimelighed have haft en sognekirke. Af de kendte middelalderlige kirker kan kun den i kilderne som sognekirke omtalte Jomfru Marias kirke komme på tale; og dennes beliggenhed angiver derfor med stor sandsynlighed stedet, måske

endda centret, for 1100-årenes bebyggelse, idet man må gå ud fra, at denne skal søges i kirkens umiddelbare nærhed (fig. 4). At et bysamfund, som det her synes tilfældet, placeres et stykke op ad en å, væk fra det åbne hav eller en fjord, er en ikke ualmindelig situation, og kan skyldes, at man ved at slå sig ned der, har følt sig sikrede mod farer fra havet. Et andet forhold, der kan have været medvirkende til denne placering af det tidlige Horsens, er muligvis et ønske om at komme tæt ind på den landværts trafik, som gik langs den jyske østkyst, således at man kunne etablere et velbeskyttet handelssted med såvel gode forbindelser til det omliggende land som bekvemme udskibningsmuligheder via åmundingen.

Hvornår det tidligste Horsens er opstået, er det endnu for tidligt at udtale sig om; alene heldigt anbragte arkæologiske udgravninger kan give os svaret. Men at grundlæggelsen må falde før 1150 kan der på det foreliggende grundlag næppe herske tvivl om, og det er i denne forbindelse ikke uden betydning, at vi om byens sognekirke ved, at den var grundlagt af kongen, hvad der kunne tyde på at kongemagten

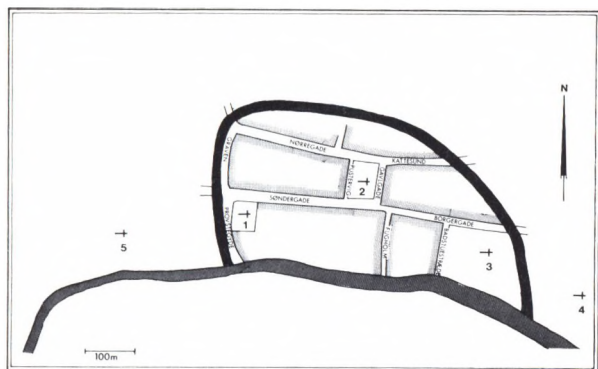

Fig. 5. Horsens ca. 1200-1500.

1: Jomfru Maria's kirke, senere Helligåndshus. 2: St. Ibs kapel - efter 1480 byens sognekirke. 3: Gråbrødreklosteret. 4: Johanitterklosteret St. Hans. 5: St. Jørgensgården.

har haft andre, velsagtens økonomiske, interesser i byen og dens udvikling. Et indicium herfor er den tidligere omtalte indskrift på Valdemar den Stores mønt, hvor stedets kongelige tilhørsforhold netop er udtrykt; en tilknytning, som måske yderligere er resulteret i en befæstning af byen.

Højmiddelalderens Horsens

I 1200-årenes første halvdel synes byens centrum at have flyttet sig mod øst, samtidig med at den bystruktur, vi i dag kender, begyndte sin fremvækst (fig. 5). Byen kan i denne periode, som led i et øget handelssamkvem, i højere grad end tidligere have søgt sin fortjeneste som havneby for oplandet, og man kan da fra både borgernes og centralmagtens side have søgt at fremme denne udvikling. En udvidelse og regulering af byen samt en sikring af denne i form af befæstninger synes at have været midlet hertil, selv om pladsen ved åens nedre løb var begrænset, når det gjaldt foretagender af denne art. Vest

for det ældre bylegeme gik terrænet hurtigt over i vandfyldte og sumpede områder, så den eneste mulighed var at søge mod øst, bort fra den hidtidige bykerne. Herved kom man endvidere åmundingen nærmere og kunne på denne måde mindske transportvejen mellem by og skibe.

Her omtrent midt på »næsset« opførte kongen i tiden omkring 1225-50 sit store Jakobs-kapel, placeret netop i centrum for det område, der afgrænses af byens grav, som vi indirekte får at vide, har eksisteret i 1261 (29), og som formodentlig har været suppleret med en jordvold eller palisade af træ. Rimeligvis kan kapellet og befæstningen opfattes som udtryk for kongelige interesser, der yderligere kan ses på baggrund af oplysningerne i Valdemars Jordebog fra omkring 1230 angående byens afgifter til kongen. Kun overgået af Ribe og Viborg hører Horsens her blandt de højst takserede jyske byer, og den skal endvidere, står der, svare en afgift på 40 mark for mønten (30), hvad der virker påfaldende, i betragtning af, at man ikke fra denne periode kender mønter, som bevisligt er slået i byen. Der kan da også være tale om en afgift erlagt til kongen ved møntomveksling.

I forbindelse med byens tilknytning til kongemagten kunne man formode, at der i denne har været en kongelig gård; og det kan anses for sandsynligt, at St. Jakobs kapel har fungeret som kapel for kongen under hans besøg i byen, og således måske er opført i tilknytning til kongelige ejendomme inden for befæstningen. Intetsteds i de skriftlige kilder er dog omtalt nogen kongelig gård i Horsens (31).

Antallet af kirkelige institutioner i byen udvidedes i løbet af 1200-årene. Udover sognekirken i dens vestlige del og Jakobs-kapellet i bymidten fandtes måske allerede fra engang i dette århundrede St. Jørgensgården vest for byen, og fra 1261 bredte byens ældste kloster, Gråbrødreklosteret, sig på sin store grund østligt i byen (32). Grunden afgrænse-

Fig. 6. Klosterkirkegårdens hegnsmur mod Borgergade. Foto fra slutningen af forrige århundrede i Horsens Museum.

des mod syd af åen og mod nord af den nuværende Borgergade, langs med hvilken der helt til slutningen af forrige århundrede stod en betragtelig del af den middelalderlige hegnsmur (fig. 6). Mens Badstuestræde udgjorde den vestlige afgrænsning, gik grunden mod øst til byens grav (33), hvis forløb fra Borgergade ned til åen antagelig stort set har svaret til den nuværende Havneallé.

Befæstningens videre forløb rundt om byen mod nord og vest samt portenes beliggenhed kan ligeledes angives med rimelig sikkerhed. Fra Borbergades port gik graven mod nordvest til Kattesundsporten, som er lokaliseret ved gravninger omtrent midtvejs i gaden (34). Den drejede herfra mod vest gennem området mellem Kildegade og Nørregade, hvis vestlige del tidligere bar navnet Smedegade (35). Hvor graven krydsede denne stod Smedegades port, hvis rester er kommet for dagen ved det nuværende Mælketorv (36). Den vestlige begrænsning af byen har efterladt sig andre spor, nemlig gaden Graven, som

både ved sit navn og sin form angiver stedet for befæstningen, som sikkert er forløbet umiddelbart vest for gaden. Derudover har man lidt vest for Rådhuset påvist stedet, hvor graven skar Søndergade, og her fik man i 1933 ved gravninger i gaden lejlighed til at foretage en skitse-mæssig opmåling af voldgravens tværsnit (37). Så vidt det vides, er man desværre aldrig stødt på spor efter Søndergades port, som må have afsluttet gaden på dette sted; og med hensyn til gravens videre forløb fra Søndergade og ned til åen, kan vi kun formode, at det nogenlunde markeres af Rådhusgades vestside.

Middelalderbyens gadenet fremtræder bestemt af åens løb og svarer stort set til det, vi i dag træffer i det indre Horsens. Parallelt med åen løber midt gennem byen dens hovedstrøg Søndergade-Borgergade, som sættes i forbindelse med åen ad Badstuestræde og Fugholm i byens østlige del, samt muligvis tillige en gade eller vej langs indersiden af byens vestlige befæstning, omtrent på Rådhusgades plads. Måske til minde om den kirkelige aktivitet i dette område kaldtes Rådhusgade tidligere Provstegyde, og mellem denne og Fugholm har der utvivlsomt været flere nu forsvundne mindre passager, som bindeled mellem Søndergade og åen. Nordligere i byen dannede Smedegade/Nørregade - Kattesund en parallelgade til det sydlige gadestrøg, med hvilket det forbandtes ved Gavlgade øst for St. Jakobs kapel, foruden sikkert af en forgænger for gaden Graven i vest. Hertil er velsagtens kommet andre mindre forbindelser, blandt hvilke kan nævnes strædet vest for St. Jakob, idag benævnt Kippervig, men før i tiden kaldet Pustervig, som først i begyndelsen af 1700-årene fik sin nuværende bredde (38). Kirkegården omkring St. Jakob har følgelig været begrænset af gader på alle fire sider, idet gådrækken på dens nordlige del op til Nørregade først er opstået sent (se ovenfor). Der er dog kun mod vest fundet rester af kirkegårdsmuren, som man konstaterede strakte sig

fra hjørnet af Kippervig og Nørregade mod syd næsten til hjørnet af det nuværende Kirketorv og Søndergade (39).

Endnu er det for tidligt at tage stilling til, om alle de middelalderlige gader er anlagt på een gang efter en samlet plan, eller om de er kommet til som led i en gradvis udvikling omkring hovedstrøget og centrum. Da vi først sent i middelalderen, hvor byen er fuldt udbygget inden for befæstningen, træffer på gadernes navne, er det næppe muligt ved hjælp af de skriftlige kilder at nå videre med problemet. Dette må derfor søges løst ved udgravninger rundt om i byen, således at man efterhånden bliver i stand til at bestemme det omtrentlige tidspunkt for den tidligste bebyggelse og gadernes anlægstid. Det første eksempel på en undersøgelse af denne art er en gravning i Fugholm, som viste, at de ældste bebyggelseslag på stedet gik tilbage til omkring 1250, uden at det dog kunne afgøres, hvorvidt dette resultat også har gyldighed for gadens anlæggelse (40).

Den sydlige fjerntrafik til og fra Horsens har benyttet Søndergades port, mens den tilsvarende nord fra kommende færdsel er gået gennem Smedegade og dennes port. Byens egen forbindelse med området øst for denne, hvor velsagtens en del af markerne fandtes, er varetaget af Kattesundsporten og Borgergades port, af hvilken især den sidste tillige må have spillet en rolle for transporten over land til og fra havnen, ligesom den må have været af betydning for St. Hans klosteret.

Byens havn, hvis eventuelle kaj- eller pakhusanlæg vi ikke kender til, lå i åmundingen, hvor skibene har kunnet ankre op, mens godset blev taget op i byen enten over land eller måske hovedsageligt med pramme ad åen. I forbindelse med denne transport har såvel Badstuestræde som Fugholm sikkert spillet en vigtig rolle, idet godset, som skulle videre op i byen, for eksempel til Nørregade, nok blev losset neden for et af stræderne, for så at blive

ført videre med vogn. I modsætning hertil havde gårdene på Søndergades sydside den fordel at kunne modtage og afsende varer fra egen jord, da grunden, som det i hvert fald er tilfældet efter middelalderen, rimeligvis strakte sig fra Søndergade helt til åen (41). Ved denne har gårdene kunnet have oplagsplads og pakhuse, som i lighed med, hvad der senere skulle blive et karakteristisk træk, kan have været bygget på pæle ud i åløbet. I disse forhold skal sikkert søges grunden til, at Søndergade blev byens hovedgade med de store købmandsgårde; hvad der videre må have medført, at man fandt det bekvemt at anlægge Søndergade som et bredt og til torvehandel velegnet gaderum. Behovet for en særskilt reguleret plads til torv har derfor formentlig aldrig været så presserende i Horsens, at man i middelalderen er skredet til anlæggelse af noget egentligt torv. Og da kravet om en udvidelse melder sig efter reformationen, kommer man dette i møde uden at bryde den gamle byplan (se nedenfor).

Byen må formodes at have opnået det ovenfor beskrevne omfang allerede ved 1300-tallets begyndelse, og situationen ændrede sig efter alt at dømme ikke væsentligt før omkring 1500 og i tiden derefter. Vi ved ikke, om der kan have været tale om stagnation eller direkte tilbagegang for byen, men sandsynligvis har det ikke været tilfældet. Byen har rimeligvis i alt væsentligt været i stand til at honorere de krav, man måtte stille til den, og de ændringer, som der kan være sket, lader sig vanskeligt registrere i det skriftlige kildestof, da der formodentlig har været tale om en forbedring og udbygning af bestående anlæg. Man kan for eksempel nævne udvidelse af havnen, ombygning af kirker samt en stigende anvendelse af teglsten, som mod periodens slutning har resulteret i flere stenhuse i byen - alt sammen ting, som man kun vil kunne få fyldestgørende viden om ved undersøgelser i byens undergrund.

Byens tilstand må dog også ses i sammenhæng med, at kongemagten stadig synes at tillægge den en vis betydning. Således har byens kirke og kapel til midten af 1300-årene været kongelig ejendom, og i 1313 efter bondeoprøret lader Erik Menved en borg opføre ved Horsens (42), sandsynligvis den der fra 1333 omtales som Bygholm (43). Den fortsatte eksistens af et velfunderet tiggerkloster karakteriserer også bysamfundets trivsel, ligesom oprettelsen af St. Hans kloster, vistnok kort efter 1351, viser, at der da har været tilstrækkeligt grundlag for endnu et kloster i byen. Johanitterne fik nemlig en del af deres indtægter fra besiddelsen af byens sognekirke og kapel, en rettighed, som de tilsyneladende forstod at udnytte til det yderste; og endvidere ejede de byens St. Jørgensgård. Da de efter alt at dømme tillige var indblandet i driften af Helligåndshuset, som de formentlig engang i 1400-årene overlod den gamle sognekirke, har de yderligere været i stand til at høste de indtægter, som flød af byens middelalderlige hospitalsvæsen. Endvidere erhvervede såvel johanitterne som gråbrødrene med tiden betydelige ejendomme i byen. Også Mariager kloster ejede flere gårde og grunde på Nørregade (44), og så tidligt som ved midten af 1200-årene hører vi om Øm klostrets gård i Horsens (45). Senere omtales atter dette klostrets ret betydelige ejendomme i og ved byen (46), og det ville i denne forbindelse være rimeligt at antage, at Øm kloster, ligesom egnens øvrige storgårde, har drevet handel med landbrugsprodukter over havnen i Horsens, der vel i det hele taget har fungeret som oplandets handels- og udførselscentrum.

Det eftermiddelalderlige Horsens

Med reformationen svandt de kirkelige institutioners tal; allerede i 1532 lykkedes det borgerne at få drevet gråbrødrene ud af deres kloster, som kongen derefter skænkede til byens borgere med den bestemmelse, at kirken for fremtiden skulle være lutheransk

sognekirke, mens klosterets øvrige bygninger skulle indrettes til skole, præstebolig og hospital (47). St. Hans kloster synes heller ikke at have holdt stand ret længe, velsagtens fordi byen vendte sig fra johanitterne, hvis indtægter derved formindskedes, således at klosteret allerede 1537 af kongen pantsættes til Oluf Munk (48). Efter i løbet af de følgende årtier at have været på forskellige lensmænds hænder, sælges det som ovenfor nævnt i 1575 til Holger Rosenkrantz, den daværende lensmand, som gav det navnet Stjernholm Slot (49).

Klosterkirken blev sognekirke, og St. Ib blev udset til at fungere som en slags anden-kirke for byen, mens den gamle Vor Frue kirke, den tidligere sognekirke, tillodes nedrevet i 1540, vel især som en følge af bybranden. Om Helligåndshuset hører vi, at dets gods i 1541 bliver lagt ind under det almindelige hospital i Århus, og det er da sandsynligvis nedlagt kort forinden (50); en skæbne, der også overgik St. Jørgensgården. I lighed med landets øvrige Jørgensgårde ophørte den med at fungere i 1542 (51), hvorefter man ret snart er skredet til nedrivning af dens kapel, idet et brev fra 1552 omtaler et i 1544 nedrevet »Kapel ved Broen vest for Byen« (52). Omend der er en svag mulighed for, at vi her kan stå over for et ellers totalt ukendt brokapel, er det dog mest sandsynligt at der er tænkt på St. Jørgensgårdens kapel. Institutionens øvrige bygninger har fået lov til at blive stående, for i 1560 indretter man her ved omorganiseringen af hospitalsvæsenet det endnu eksisterende Horsens Hospital (53).

Om en skole i Horsens hører vi først med Frederik den Førstes brev i 1532, men der er sikkert også før den tid foregået undervisning i byen, sandsynligvis under gejstlig varetægt. Skolen kom imidlertid ikke til at fungere længe i de tidligere klosterbygninger, for i 1589 nybyggedes den af lensmanden på Bygholm, Erik Lange, der opførte et nyt skolehus på det nordøstlige hjørne af gråbrødre-klosterets gamle

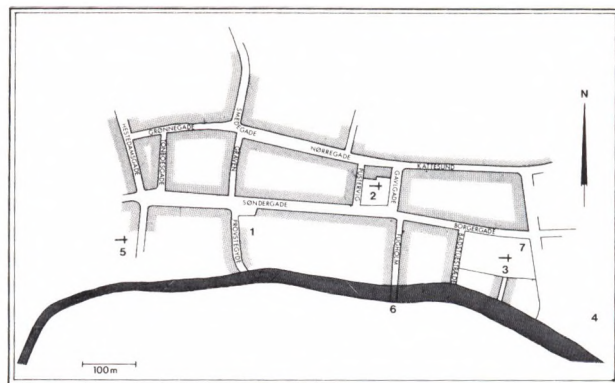

Fig. 7. Horsens omkr. 1600.

1: Rådhuset. 2: St. Ibs el. Torvekirken. 3: Klosterkirken, sognekirke fra 1532, 4: Stjernholm Slot. 5: Hospitalet med hospitalskirken. 6: Fugholms bro. 7: Skolen.

grund (54); på hvilket sted skolen blev helt til midten af 1800-tallet (fig. 7).

Den væsentligste forandring i bybilledet, som tiden efter reformationen bragte, var dog en betydelig udvidelse af det bebyggede areal og anlæggelsen af nye gader. Byen har sandsynligvis allerede fra slutningen af middelalderen været ved at vokse ud over den ramme, som befæstningen udgjorde, og i 1581, hvor den endeligt overlades til borgerne til byggegrunde og havejord, var den også forlængst opgivet (55). Udvidelsen kom især til at foregå mod nordvest og vest; i 1511 er der nævnt tre gårde uden for Smedegades port (56), og efterhånden forlænges denne gade nord ud fra byen, hvorfor man omkring 1550 begyndte at skelne mellem Store og Lille Smedegade (57).

Søndergade blev forlænget mod vest tværs henover den gamle grav, som senest på denne tid er blevet fyldt op. Gadens vældige bredde må skyldes hensynet til handelen, som her fik rigeligt råderum, samtidig med, at de nytilkomne gårde på Søndergades

sydside i lighed med de ældre længere mod øst fik grunde helt ned til åen og dermed sikredes magasin- og pakhusplads, samt en let transport til og fra havnen. Den nye bydels betydning understreges på det kraftigste af, at byens rådhus i 1585 efter bybranden flyttedes til dets nuværende plads på sydsiden af Søndergade (58), hvor den kirkegård, som efter alt at dømme hørte til byens i 1540 nedrevne sognekirke, tidligere lå.

Nord for Søndergades forlængelse opstod efterhånden flere nye gader, således Hestedamsgade, der opkaldtes efter et nu forsvundet vandhul i dette kvarter og først er nævnt i 1610, hvor der dog siges, at gaden eksisterede allerede i 1583 (59). De øvrige gader, såsom Grønnegade og Jørgen Tonboesgade er rimeligvis først kommet til efter 1600. Omkring dette tidspunkt er man begyndt at inddrage de lave arealer syd for åen, hvad der 1592 medførte, at Christian den Fjerde klagede over, at borgmester og råd sammen med nogle borgere samme år havde beslaglagt Spedalsø til stor skade for Horsens Hospital, som dér plejede at have sin fædrift (60). Endvidere omtales i 1615 for første gang broen over åen neden for Fugholm (61).

Det synes ikke muligt at give anden topografisk forklaring på byens vækst mod vest, end den simple, at man, da behovet for nye grunde meldte sig, kun havde jorden vest for byen at disponere over. Øst for byen spærrede nemlig Stjernholm Slot til langt op i tiden for enhver udvidelse, og mod nord, hvor terrænet stiger kraftigt, kom man for langt bort fra åen og dermed havnen, hvad der ville være handelen til skade.

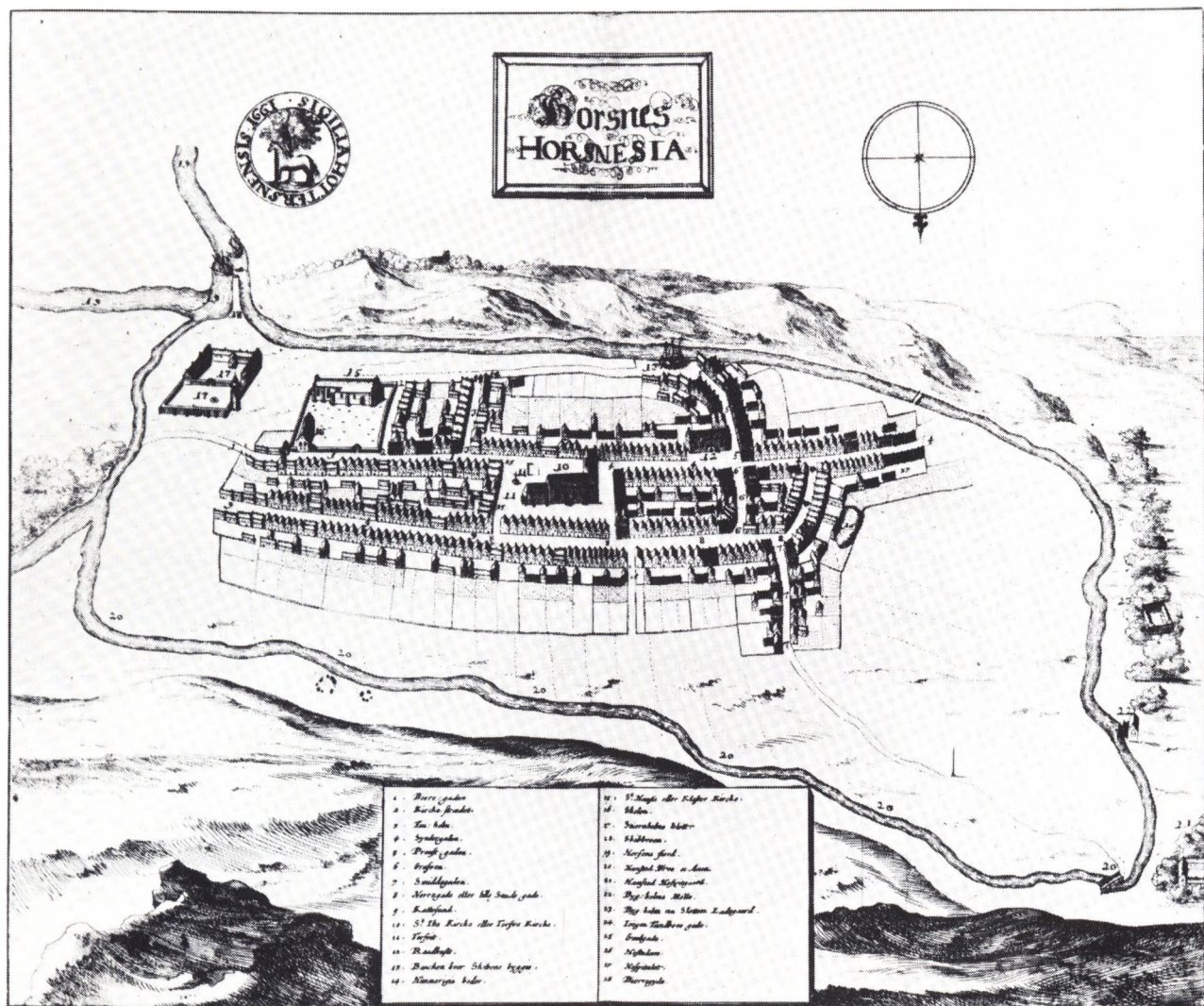
Billedet af Horsens, som det tegner sig omkring 1600, svarer i store træk til det ikke ganske nøjagtige prospekt af byen, man finder i Resens Atlas (fig. 8); og det kan vel også gælde for 1700-årenes by, hvor der ikke skete væsentlige udvidelser, omend handelen var betydelig. Også i den første tid af det 19.

århundrede var udstrækningen stort set uforandret (fig. 9); først med industrialismen kommer den udvikling i gang, som på blot hundrede år har forøget byens indbyggertal og areal mange gange. Alt imens lå byens kerne med det middelalderlige gadenet ret uændret hen, når bortses fra den gradvise udskiftning af gamle huse og gårde med nye. Et radikalt indgreb var det dog, da man i 1904 fyldte åens nedre løb op og anlagde Åboulevarden, hvis asfalt i dag markerer stedet for byens livsnerve i middelalderen.

Konklusion

Kendskabet til Horsens bys topografiske udvikling i middelalderen vil selvsagt kunne forbedres betydeligt ved arkæologiske undersøgelser på velvalgte steder i byen. Perspektiverne for sådanne undersøgelser tegner sig klart ved en opsummering af de tre hovedfaser, som byens udvikling efter alt at dømme forløber i.

Om *den tidlige middelalders Horsens* ved vi endnu kun lidt; således er det for tidligt at sige noget om tidspunktet for det ældste bysamfunds fremvækst, men senere end i første del af det 12. århundrede falder det næppe. Centrum i bebyggelsen var rimeligvis den forlængst forsvundne, kongeligt ejede sognekirke, hvis tomt må søges i området ved byens eftermiddelalderlige rådhus på Søndergade; men hvorvidt der udover sognekirken har været andre anlæg af større betydning i byen, f.eks. en befæstning, kan der endnu intet siges om. Den sparsomme udmøntningsvirksomhed, som foregår på denne tid, behøver ikke at have sat sig spor i form af særskilte bygninger, omend kendskabet til den giver en vis fornemmelse af byens status. En tilfredsstillende viden om bysamfundet, samt de faktorer, der fra først af betingede en bydannelse, vil dog alene kunne erhverves gennem udgravninger. Måske vil handelen derved vise sig at have været af særlig betydning.

Med *højmiddelalderens* Horsens opstår, antagelig under medvirken fra centralmagten, den bystruktur, som i alt væsentligt er bevaret til i dag. Mest markant synes denne fase i udviklingen at komme til sy-

Fig. 8. Prospekt af Horsens efter Resen's *Atlas Danicus* 1677.

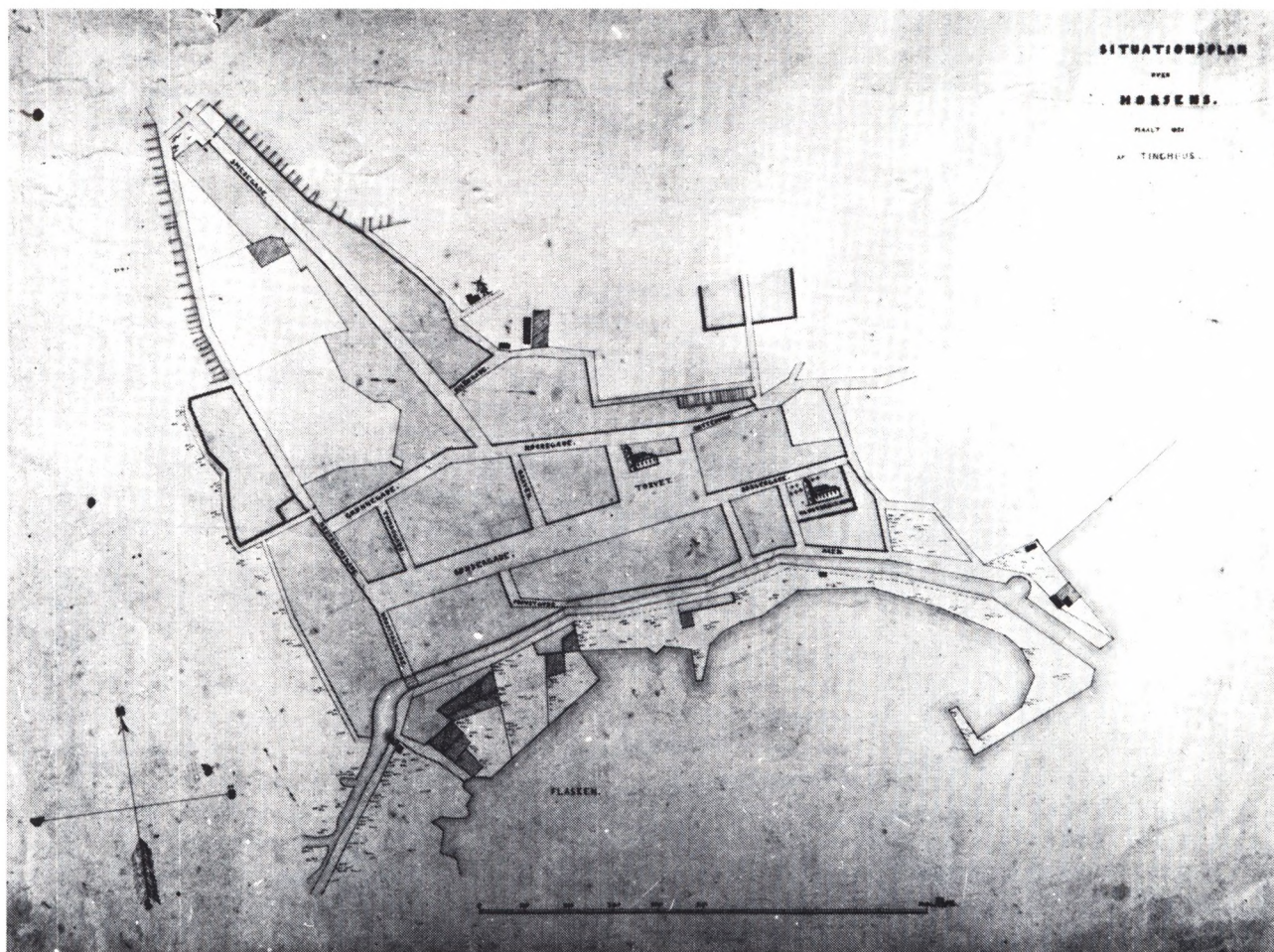

Fig. 9. Situationsplan over Horsens med angivelse af konsumtions-
bomme. Opmåling 1828 af Tinghus; kopieret af A. Bondo 1847.
Tegning i Horsens Museum.

ne i den påviste forskydning af byen mod øst, hvor det område, som i dag er Horsens' indre by, bebyggedes inden for befæstningsgraven. Et andet af periodens iøjnefaldende træk er oprettelsen af flere kirkelige institutioner og stiftelser i byen; et forhold, som formodentlig har været modsvaret af en udbygning på andet hold af f.eks. råd, gilder og håndværkerlav - alt sammen ting, som ikke har sat sig mange spor i det bevarede skriftlige kildestof. Des mere er det at håbe, at arkæologien vil kunne øge vor viden om denne fase i byens liv; ikke mindst med hensyn til dens erhverv, produktion og økonomi, samt dens handelsforbindelser. I topografisk sammenhæng må endvidere særligt fremhæves behovet for yderligere kendskab til de forskellige gaders bebyggelseshistorie, samt til tidspunkter for befæstningens anlæg.

Senmiddelalderens og reformationstidens by var efter alt at dømme et samfund i så god vækst, at afskeden med den katolske kirkes økonomiske indflydelse ikke har betydet noget afbræk. Nyordningen medførte nedlæggelse af byens klostre og kirkelige stiftelser, samt en omlægning af sogneforholdene. Snart opstod dog nye institutioner i byen, delvis som erstatning for de nedlagte, således som det er tilfældet med hospitalet og sandsynligvis også skolen. Bebyggelsen sprængte i løbet af 1500-årene befæstningens ramme og udvidedes især mod vest, hvor der i tilknytning til forlængelsen af hovedstrøget Søndergade opstod et nyt byafsnit, bl.a. på det område, hvor den tidlige middelalders bebyggelse sandsynligvis skal søges. Denne udvikling var sikkert grundet på en livligere og for byen betydelig handel, der i et større omfang end tidligere har krævet anlæg af pakhuse, købmandsgårde og markedspladser. Jævnside hermed kunne man formode, at der foregik en udbygning af byens erhvervsstruktur. Ønskeligt var det derfor for eksempel, om man fik mulighed for arkæologisk at efterprøve, hvorvidt

de håndværkere, bl.a. pottemagere, vi finder opregnet i mønstringslisterne fra 1500-årenes anden halvdel, kan opfattes som vidnesbyrd om nye håndværks etablering i byen. Endelig vil undersøgelser af senmiddelalderens bygnings- og boligindretning være af stor betydning.

I første række trænger udforskningen af byens topografiske udvikling sig dog på, og besvarelsen af blot nogle af de mange ovennævnte spørgsmål forudsætter en vedholdende byarkæologisk virksomhed gennem et vist åremål. For at få det største udbytte af undersøgelserne vil en forudgående planlægning bygget på grundige studier af alt foreliggende materiale være nødvendig. Et sådant forarbejde ligger til grund for denne artikel, og forhåbentlig vil det kunne befordre igangsættelsen af en støt arkæologisk udforskning af middelalderens Horsens.

Noter og henvisninger

Arbejdet med Horsens startedes af Byarkæologisk Arbejdsgruppe (Susanne Andersen, Claus Andreassen, Palle Birk Hansen, Per Kr. Madsen, Ingrid Nielsen og Ole Schiørring). Gruppens resultater blev fremlagt på et møde i september 1975.

1. Jvf. Sv. Aage Bay: Horsens ældste Sognekirke. Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1952, p. 23-40, hvor der gives en redegørelse for den hidtidige diskussion.
2. O. Fabricius: Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie; Odense 1879, p. 44.
3. Acta pontificum Danica. Aktstykker vedr. Danmark 1316-1536. Red. af L. Moltesen, A. Krarup & J. Lindbæk, Bd. VII; Kbh. 1913, p. 225 nr 5681.
- 3a. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis. Udg. ved Kr. Erslev, 2. bd.; Kbh. 1896-98, p. 347, nr 3742.
4. Jvf. note 3, anf. arb., Bd. IV; Kbh. 1910, p. 225f. nr 2779.
5. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg; C 621-7. Aarhus Bispearkiv. Horsens Kirkeinspektion. Kloster Kiercke Bog Ao. 1652, hvori findes afskrift af en ældre kopibog gående tilbage til 1558.
6. Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup; Kbh. 1879, p. 464.

7. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, art. Tiend, Bd. XVIII, Kbh. 1974.
8. Hal Koch: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder, Bd. II; Kbh. 1936, p. 120.
9. Ældre Dansk Arkitektur 2. Vor Frelzers Kirke i Horsens. Opmaalinger af V. Norn og H. F. Estrup. Tekst ved Otto Norn; Kbh. 1948, p. 5 og 18.
10. Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, Bd. I; Kbh. 1881, p. 129.
11. Jvf. note 1. (Forsøget på at identificere Vor Frue kirke med den udenfor byen liggende ruin af Lovby kirke savner ethvert holdepunkt i kilderne.)
12. Rigsarkivet. Danske Kancelli B 78, Jyske Registre Nr. 1 (1572-77), p. 297b.
13. Danske Kancelliregistranter op. cit., Bd. I; Kbh. 1881, p. 50.
14. Erik Pontoppidan: Den Danske Atlas, Tom. IV; Kbh. 1768, p. 129.
- 14a. Det Store Kongelige Bibliotek. Ny kgl. Sml., 4., 652. Materialier til Pontoppidans Danske Atlas, læg 10, fol. 8r.
15. O. Fabricius op. cit., p. 21 og 52f.
16. Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer; Kbh. 1922, p. 116f.
17. Jvf. note 5.
18. O. Norn: Om Horsens Kirkers Tilstand 1736-1755. Horsens Museum, Aarsberetning 1945-46, p. 10.
19. Aage Simonsen: En Udgravning i den gamle Bydel i Horsens. Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1926, p. 124-29.
20. C. Th. Jørgensen (red.): Blade af Horsens Historie; Horsens 1942, p. 63.
21. De ældste danske Archivregistraturer. Red. af T. A. Becker, Bd. 2; Kbh. 1860, p. 155.
22. Det Store Kongelige Bibliotek. Thott, Fol., 690. Danmarks Beskrivelse 1685, fol. 14 v.
23. J. Lindbæk og G. Stemmann: De Danske Helligåndsklostre; Kbh. 1906, passim.
24. Rigsarkivet. Pergamentsamlingen, Horsens Købstad, 21. okt. 1540.
25. Rigsarkivet. Privatarkiv 1681, Axel Nielsen Rosenkrantz, 15. dec. 1532.
26. P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146-1241; Kbh. 1906, p. 6 og Tab. I, 6 samt p. 7 og Tab II, 23.
27. H. Birkeland: Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. Hist-Filos. Klasse. 1954, No. 2, p. 73.
28. K. Miller: Mappae Arabicae, Bd. I; Stuttgart 1926.
29. Petrus Olai: De ordine fratrum minorum. Scriptores Minores Historiæ Danicæ medii ævi, ved M. Cl. Gertz, vol. II; Kbh. 1920 (fototeknisk optryk Kbh. 1970), p. 297f.
30. Kong Valdemars Jordebog. Udg. af Svend Aakjær; Kbh. 1926 ff. Hæfte 3, p. 6 (Horsens), p. 8 (Ribe) og p. 4 (Viborg).
31. Den tidligere identifikation af Øm klostergård i Horsens med en formodet kongsgård er grebet frit i luften. Jvf. note 1 og note 45.
32. Jvf. note 29.
33. Ibidem.
34. Jvf. note 20, anf. arb., p. 13.
35. Hugo Matthiessen: Gamle Gader; Kbh. 1917, p. 150f.
36. Jvf. note 20, anf. arb., p. 11.
37. V. Marstrand: Horsens Tilblivelse. Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1935, p. 91.
38. O. Fabricius: Op. cit., p. 22f.
39. Jvf. note 15.
40. Resultaterne publiceret i Østjysk Hjemstavn 1976.
41. O. Fabricius: Op. cit., p. 14.
42. Annales Danici medii ævi, ved Ellen Jørgensen; Kbh. 1920, p. 155.
43. Diplomatarium Danicum, 2. rk., Bd. 11; Kbh. 1950, nr. 75.
44. Jvf. note 21, anf. arb., Bd. 5; Kbh. 1910, p. 751f.
45. Exordium monasterii quod dicitur Cara Insula. Scriptores Minores Historiæ Danicæ medii ævi, ved M. Cl. Gertz, vol. II; Kbh. 1920 (fototeknisk optryk 1970), p. 197.
46. Kancelliets Brevbøger (1561-65); Kbh. 1893-95, p. 289 (22. juli 1563).
47. Jvf. note 6, anf. arb., p. 337.
48. Jvr. note 13.
49. Jvf. note 12.
50. Jvr. note 10, anf. arb., p. 206f.
51. H. Fr. Rørdam: Danske Kirkelove, Bd. I; Kbh. 1883, p. 203f. (4. maj 1542).
52. Kancelliets Brevbøger, udg. ved C. F. Bricka, (1551-55); Kbh. 1885, p. 167.
53. Ibidem, (1556-60); Kbh. 1887-88, p. 400.
54. Danske Magazin, 1. Rk., Bd. IV; Kbh. 1750, p. 270.
55. Jvr. note 52, anf. arb., (1580-83); Kbh. 1903, p. 277.
56. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, series secunda. Udg. ved W. Christensen, Bd. 7; Kbh. 1935, nr. 11760.
57. Jvr. note 35.
58. O. Fabricius: Op. cit., p. 182f.
59. Samling af Kongens Rettertings Domme 1595-1614, Bd. II; Kbh. 1886, p. 360.
60. Jvr. note 52, anf. arb., (1588-92); Kbh. 1908, p. 881.
61. O. Fabricius: Op. cit., p. 41.